

-: રૂપરેખા :-

- 10.0 ઉદ્દેશો
- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 બજેટનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ
- 10.3 બજેટના હેતુઓ
- 10.4 બજેટના પ્રકારો
- 10.5 બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા
- 10.6 બજેટ ખાધના જુદા જુદા પ્રકારો
- 10.7 સારાંશ
- 10.8 2020-21નું બજેટ - વિહંગાવલોકન
- 10.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 10.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
 - ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

10.0 ઉદ્દેશો :

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,
- જાહેર બજેટનો અર્થ અને મહત્ત્વ સમજાવી શકશો
 - જાહેર બજેટના જુદા જુદા પ્રકારોની યાદી બનાવી શકશો.
 - બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા જાણી શકશો.
 - બજેટ ખાધના જુદા જુદા પ્રકારો નોંધી શકશો.

10.1 પ્રસ્તાવના :

સરકારનું કાર્ય આધુનિક સમયમાં માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા તથા સરહદોનું રક્ષણ કરવા પૂરતું મર્યાદિત નથી રહ્યું. આધુનિક સરકારો પ્રજાકલ્યાણના હેતુથી કાર્ય કરવા લાગી છે, અને તેનાથી પણ આગળ જતાં વર્તમાન સમયે સરકાર આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં પણ રસ લેવા લાગી છે. આમ, કોઈ પણ સમાજના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં રાજ્ય એટલે કે સરકારની ભૂમિકા મહત્ત્વની બની રહી છે. પ્રદેશમાં રોજગારનું સર્જન થાય, જીવન જરૂરિયાતની તથા ગુણવત્તાયુક્ત જીવન માટેની બધી જરૂરિયાતો પૂરી થાય તે માટે સરકાર પોતે પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આમ, સરકારની આવક અને ખર્ચની પ્રવૃત્તિ જે-તે અર્થતંત્રમાં નિર્ણાયક બને છે.

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિશ્વમાં જે મંદી આવી અને તે પછી કેઈન્સની જનરલ થિયરી અપનાવ્યા પછી વિશ્વને એવી કોઈ મહામંદીનો સામનો કરવો પડ્યો નથી. ઉપરાંત laissez-faireની નીતિ કરતાં સરકારનો પ્રજાના આર્થિક વિકાસને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવતો હસ્તક્ષેપ પણ સારું પરિણામ બતાવી શક્યો છે.

સરકાર તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ખર્ચ પણ કરે છે અને તેના માટે જુદા જુદા આવકના સ્ત્રોતોમાંથી આવક પણ મેળવે છે. જુદા જુદા વહીવટી વિભાગોનો નિભાવખર્ચ, કર્મચારીઓના પગાર, શસ્ત્રોની ખરીદી/ઉત્પાદન, પરિવહન, બેંકિંગ, શિક્ષણ, સંચાર, કાયદો વ્યવસ્થા વગેરેની જાળવણી પાછળ ખર્ચ થાય છે. જાહેર બિલ્ડિંગોનું બાંધકામ, ડેમ, રસ્તાઓ જેવી અનેક સંપત્તિઓનું સર્જન પણ થાય છે. સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી આર્થિક સહાય વગેરે ખર્ચના જુદા જુદા પ્રકારો છે. તો કરવેરાની આવક જાહેર વસ્તુઓ અને સેવાઓનાં વેચાણમાંથી થતી આવક, સરકારે આપેલી લોનના વ્યાજની આવક, દંડ અને પેનલ્ટીની આવક તથા આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરેથી મળેલી નાણાકીય સહાય એ સરકારની આવકના સ્ત્રોતો છે.

આવક કમાવાની અને ખર્ચ કરવાની સરકારની દરેક પ્રવૃત્તિ સહેતુક હોય છે. અને તેની નિશ્ચિત અસરો હોય છે. સરકારની આવક અને ખર્ચની પ્રવૃત્તિ અંગેની નીતિ રાજકોષીય નીતિ કહેવાય છે. રાજકોષીય નીતિમાં અંદાજપત્ર (બજેટ)નું એક ખાસ મહત્ત્વ હોય છે. બજેટ સરકારની ખર્ચ અને આવકની પ્રવૃત્તિઓનો અંદાજ છે. જુદાં જુદાં લક્ષ્યાંકો પૂર્ણ કરવા માટે કેટલાં સાધનો જોઈશે, કેટલો સમય લાગશે કેટલો નાણાકીય ખર્ચ થશે અને તે બધાં માટે જરૂરી સાધનો કેટલાં છે અને ક્યાંથી મેળવી શકાશે? વગેરે મુદ્દાઓ બજેટ પ્રક્રિયાના જુદા જુદા તબક્કાઓ છે. કેટલીક વખતે અમુક સામાજિક - આર્થિક હેતુઓની પૂર્તિ માટે પણ રાજકીય સાધન તરીકે બજેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે સરકારે પોતે ક્યાં લક્ષ્યાંકો પૂર્ણ કરવાં છે અને તેના માટે કેટલાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે, તે માટે અંદાજ લગાવવાની ક્રિયા તે બજેટની પ્રક્રિયા છે. બજેટ બધાં જ તૈયાર કરે છે. વ્યક્તિ, પરિવાર અને કોઈ પણ પેઢી અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયા કરે છે કે બજેટ બનાવે છે, તેને ખાનગી બજેટ કહે છે. પરંતુ આપણા અભ્યાસક્રમમાં જાહેર બજેટ એટલે કે સરકારની બજેટ પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. બજેટ કોણ બનાવે છે? કેવી રીતે બનાવે છે? ખાનગી અને જાહેર બજેટ વચ્ચે શું તફાવત છે? બજેટના પ્રકારો ક્યા ક્યા છે? વગેરે મુદ્દાઓનો આપણે આ એકમમાં અભ્યાસ કરવાના છીએ.

10.2 બજેટનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ :

બજેટ એટલે ગુજરાતીમાં તેને અંદાજપત્ર કહેવાય છે. બજેટ શબ્દ મૂળ ફ્રેન્ચ ભાષાના શબ્દ 'bougett' માંથી લેવાયો છે, જેનો અર્થ કોથળો કે થેલી જેવો થાય છે. જેમાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલર સરકાર સમક્ષ મૂકવાના થતા દસ્તાવેજો કે કાગળો રાખતા. આપણે આગળ જોયું કે બજેટ બધાં જ બનાવે છે. વ્યક્તિ, પરિવાર, પેઢી અને રાષ્ટ્ર વગેરે. જોકે, ખાનગી બજેટ અને જાહેર બજેટમાં મૂળભૂત તફાવત એ હોય છે કે ખાનગી બજેટમાં આવકનું પ્રમાણ અને આવકના સ્ત્રોતને આધારે ખર્ચ નક્કી કરવામાં આવે છે, જ્યારે જાહેર બજેટમાં સરકારના આવકના સ્ત્રોત સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી ખર્ચ પ્રમાણે આવક વધારવાના કે ઘટાડવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જાહેર બજેટ ગ્રામ પંચાયત, નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા, રાજ્ય સરકાર તેમજ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. અહીં આપણે બજેટ વિશે વધારે સ્પષ્ટ સમજ મેળવવા માટે તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

- ❖ બજેટની વ્યાખ્યાઓ :
 - (i) બજેટ એ સરકારની રાજકોષીય પ્રક્રિયાઓની પદ્ધતિસરની નોંધ છે, જેમાં ખર્ચ કરવાના વિવિધ મુદ્દાઓ, ઉપલબ્ધ સાધનો તથા તે માટેની આવકના અંદાજોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
 - (ii) બજેટ એ સમાનતા, સર્વગ્રાહીતા, નિયમિતતા તથા જવાબદારી વહન કરવાનું સરકારનું મુખ્ય નાણાકીય સાધન છે.
 - (iii) Bastable : “Budget has come to mean the financial arrangements of a given Period with the usual implication that they have been submitted to the legislature for approval.”
 - (iv) Gladstone : “Budget is not merely minutes of arithmetic, but it a thousand ways to go to the root or Prosperity of individuals and relation of classes and the strength of kingdom. ”

આમ, બજેટને માત્ર આવક અને ખર્ચની નોંધ ન ગણતાં તે આર્થિક વિકાસ માટેની બ્લૂ પ્રિન્ટ સમાન છે. બજેટ એ સરકારે નિશ્ચિત સમયગાળા દરમ્યાન કરવાનાં થતાં કાર્યોની નાણાકીય રજૂઆત કહી શકાય. જે સામાન્ય રીતે એક વર્ષ માટેના સમયગાળાની હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં, બજેટ એ સરકારે એક વર્ષ દરમ્યાન કરવાનાં થતાં કાર્યોના નાણાકીય ખર્ચનું આયોજન છે. આ બજેટ કે અંદાજપત્ર છે, જે ભવિષ્યમાં થનાર કાર્યો માટેના ખર્ચનો અંદાજ બતાવે છે. જેથી જરૂરિયાત પ્રમાણેનાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે કે નહિ તે જાણીને આવકના કે સાધનોના નવા સ્ત્રોતો ઊભા કરીને નાણાકીય સાધનો એકઠાં કરી શકાય.

❖ આ રીતે બજેટનાં ત્રણ ઘટકો કહી શકાય :

- (1) જે જે કાર્યો કરવાનાં છે તેના પર થનારા ખર્ચનો અંદાજ
- (2) પ્રવર્તમાન સ્ત્રોતોને આધારે થનારી આવકનો અંદાજ તથા
- (3) સંપત્તિઓ અને જવાબદારીઓને આધારે સરકારી તિજોરીની સ્થિતિ, એટલે કે સરકાર પાસે ઉપલબ્ધ ભંડોળ. આ ત્રણે ઘટકોને એક જ દસ્તાવેજમાં રજૂ કરીને પરસ્પરના સંબંધને આધારે આવક અને ખર્ચની રજૂઆત કરવામાં આવે છે.

❖ બજેટની ઉપરોક્ત જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓને આધારે બજેટનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય :

- (i) બજેટ એ રાજનૈતિક સાધન છે, જે ઉપલબ્ધ જાહેર સાધનોને આધારે સામાજિક-આર્થિક પ્રાથમિકતા નક્કી કરે છે.
- (ii) બજેટ એ સરકારે કરવાનાં થતાં કાર્યોની નાણાકીય સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવેલી નોંધ છે, જે કોઈ એક નાણાકીય વર્ષ દરમ્યાન થતી અપેક્ષિત આવક અને અપેક્ષિત ખર્ચના મુદ્દા અને વિષયો મુજબના અંદાજને દર્શાવે છે.
- (iii) બજેટના અંદાજો કોઈ ખાસ સમયગાળા પૂરતા હોય છે, મોટા ભાગે તે એક વર્ષ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

10.3 બજેટના હેતુઓ :

અર્થશાસ્ત્ર ગતિશીલ શાસ્ત્ર છે, કારણ કે સમયમાં આવતાં પરિવર્તનોની સાથે આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તનો પણ થાય છે. સમયમાં પરિવર્તન આવવાની સાથે સરકારની ભૂમિકા પણ બદલાઈ ગઈ છે. આમ થવાથી સરકારના બજેટના કદમાં મોટો વધારો નોંધાયો છે, તેમજ તેની સાથે બજેટના હેતુઓમાં ફેરફાર થયો છે અને વધારો પણ થયો છે. જાહેર બજેટ નીચેના હેતુઓ ધરાવે છે.

- (i) જેમ મનુષ્યની જરૂરિયાતો એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરે છે તેમ સરકાર દ્વારા કરવાનાં થતાં જુદાં જુદાં કાર્યો પણ પરસ્પર સ્પર્ધા કરે છે સમય અને પરિસ્થિતિને આધારે ક્યું કાર્ય પહેલાં પૂરું કરવું તેની પસંદગી કરવી પડે છે. આમ કરવાનું કારણ સમયની મર્યાદા તેમજ ઉપલબ્ધ સાધનોની મર્યાદા છે.
- (ii) સરકારનાં સાધનો સ્થિતિસ્થાપક છે, તેમ છતાં આ સાધનોનું પ્રમાણ અને ગુણવત્તા જરૂરિયાત મુજબ તરત જ ફેરફારક્ષમ નથી હોતાં, આથી જરૂરિયાતની પસંદગી, ઉપલબ્ધ સાધનોનું પ્રમાણ વગેરેને આધારે સરકારે કરવાની થતી આર્થિક ક્રિયાઓનું માળખું બજેટ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- (iii) બજેટ સાધનો અને ક્રિયાઓ પર નિયંત્રણ મૂકવાનું એક કાનૂની સાધન પણ છે. જ્યારે બજેટનાં નિર્માણ અને અમલ સંબંધે પ્રશ્નો ઊભા થાય ત્યારે સત્તા અને સાધનોના દુરુપયોગ સામે રક્ષક બને છે.
- (iv) સરકાર તેનું કાર્ય પારદર્શક રીતે પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકે તે માટે બજેટ એક સ્ત્રોત બની શકે છે, જેનાથી સરકારનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ, નીતિવિષયક નિર્ણયો અને ભાવિ અંદાજો વિશે પ્રજા જાણી શકે છે.
- (v) ઝડપી અને સમતોલ આર્થિક વિકાસ માટે :
દેશમાં જુદા જુદા પ્રદેશોનો વિકાસ એકસરખો થયો નથી હોતો. પછાત પ્રદેશના વિકાસ માટે વિશેષ ધ્યાન આપીને તેની જરૂરિયાત અનુસારનાં સાધનોની ફાળવણી કરવાની હોય છે. કરવેરામાં છૂટછાટ, અનુદાન વગેરે સાધનોથી સરકાર પછાત પ્રદેશો અને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોનો વિકાસ કરી શકે છે, જેમકે, કોઈ પ્રદેશમાં ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા માટેનાં પગલાં. તેવી જ રીતે મર્યાદિત સાધનોને ધ્યાનમાં રાખીને સાધનોની ફાળવણી વર્તમાન અને ભાવિ ઉપયોગો વચ્ચે પણ કરવાની હોય છે. સાધનોના અનિયંત્રિત ઉપયોગ, પ્રદૂષણ વગેરે રોકવા માટે સરકાર બજેટનાં સાધનનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જેમકે, સૂર્યઊર્જાનો વપરાશ વધારવા માટે સબસિડી આપવી, પ્રદૂષણ કરતા ઔદ્યોગિક એકમ પાસેથી દંડ વસૂલવો વગેરે.
- (vi) ગરીબી અને બેરોજગારી દૂર કરવી :
આર્થિક વિકાસનું પહેલું લક્ષ્ય ગરીબી અને બેરોજગારી દૂર કરવાનું છે. આ માટે સરકાર સ્વયં સક્રિય થઈને ઘણી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. જેમકે, જાહેર ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા, જાહેર સુવિધાઓ પૂરી પાડવી, અછત-રાહત કાર્યો કરવાં વગેરે. આ દરેક માટે વહીવટી વ્યવસ્થા પણ જાળવવાની હોય છે. આ પ્રકારનાં કાર્યોથી રોજગારીની તકોનું સર્જન થાય છે, જેમાં ઘણા તાલીમી, બિન-તાલીમી કે અર્ધતાલીમી લોકોને રોજગાર મળે છે. સ્વરોજગાર માટે પણ સરકાર બેંકો મારફતે લોનની સહાય આપે છે. આ બધી બાબતો માટે ખર્ચની ફાળવણી બજેટમાં કરવામાં આવે છે.

(vii) આવકની પુનઃવહેંચણી અને સમાનતા :

અર્થતંત્રમાં આવક વધવાની સાથે ગરીબો અને અમીરો વચ્ચેનો તફાવત વધે તો તે સતત આર્થિક વિકાસ માટે અવરોધ ઊભા કરે છે. દરેકને વિકાસની સમાન તકો મળે અને આવકની અસમાનતા ઓછી થાય તે માટે આવકની પુનઃવહેંચણી કરવા માટે બજેટનો એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સરકાર વધારે આવક ધરાવતાં લોકો પાસેથી કરવેરા દ્વારા આવક ઊભી કરે છે. સરકારની આ કર આવક સરકાર ગરીબ લોકોની તરફેણમાં ખર્ચ કરે છે. મફત શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય અને અન્ય સેવાઓ માટે ખર્ચ કરે છે. બસ, ટ્રેન વગેરેમાં ભાડાંના દર જુદા જુદા રાખીને ઓછી આવક ધરાવતાં લોકો માટે પણ સુવિધા આપવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે અર્થતંત્રમાં બધા જ પ્રદેશોનો એકસમાન વિકાસ થયો હોતો નથી. તો ઘણી વખત વિકાસયાત્રામાં કોઈ ક્ષેત્ર પાછળ રહી ગયું હોય તેવું બને, જેમ કે કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ ન થયો હોય અથવા ઉદ્યોગો ન વિકસી શક્યા હોય તો તેવા સંજોગોમાં તે ક્ષેત્રના કે તે પ્રદેશના વિકાસ માટે બજેટમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવે છે. કરવેરામાં છૂટછાટ, વિશેષ નાણાકીય ફાળવણી, લોન સહાય વગેરેની બજેટમાં જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

(viii) વ્યાપારચક્રોની તીવ્રતા ઓછી કરવા :

વ્યાપારચક્રોની તીવ્રતા આર્થિક વિકાસની ગતિને અવરોધે છે. તીવ્ર મંદી કે તીવ્ર ફુગાવામાં અર્થતંત્ર અનિયંત્રિત રહે તો ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે. આવા સમયે સરકારે હસ્તક્ષેપ કરવો જરૂરી બને છે. મંદીના સમયમાં અર્થતંત્રમાં નાણું ઉમેરવું પડે છે. આવા સમયે સરકાર તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધારી દે છે. ખાધવાળું બજેટ તૈયાર કરીને અર્થતંત્રમાંથી મંદીની અસરો દૂર કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે ફુગાવાના સમયમાં કરવેરા વધારીને અર્થતંત્રમાંથી નાણું પાછું ખેંચી લેવામાં આવે છે. આ વખતે પુરાંતવાળું બજેટ બનાવવામાં આવે છે.

(ix) જાહેર સાહસો માટે નાણાં અને સાધનો મેળવવાં :

સરકાર જાહેર વહીવટ અને ઉદ્યોગો માટે નાણાકીય સાધનો ઊભાં કરવા બજેટ પ્રક્રિયાનો સહારો લે છે. કરવેરા, દંડ, ફી, જાહેર દેવાં વગેરે ઉપરાંત ખાધ પૂરવણી દ્વારા સરકાર નાણાકીય આવકના સ્ત્રોતો ઊભા કરે છે.

(x) અન્ય ઉપયોગો :

ઉપરોક્ત તમામ હેતુઓ ઉપરાંત બજેટના માધ્યમથી સરકાર જાહેર સાધનો ઉપર નિયંત્રણ રાખવાનું કાર્ય પણ કરે છે. પ્રજા કલ્યાણનાં કાર્યો, સરકારની આર્થિક નીતિ વગેરે બજેટ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

10.4 બજેટના પ્રકારો :

બજેટના જુદાજુદા પ્રકારો કે વિભાગો પાડવામાં આવે છે, આ પ્રકારો બજેટના સમયગાળા, કરવાનાં થતાં કાર્યો, હેતુઓ, રજૂ કરનાર વિભાગો, અર્થતંત્ર પરની અસરો વગેરેને આધારે પાડવામાં આવે છે. અર્થતંત્રમાં સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું મહત્વ વધ્યું છે. વળી સરકારની કામગીરીનો પણ વિસ્તાર થતો ગયો છે. આથી સરકારનાં વિવિધ કાર્યોને અનુલક્ષીને ઉપલબ્ધ સંસાધનો તથા ખર્ચનું વિભાજન જરૂરી બન્યું છે. સરકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધારે સ્પષ્ટ બને તે હેતુથી બજેટનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે તે જોઈએ.

(i) કાર્યાત્મક વર્ગીકરણ :

સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા સામાન્ય ખર્ચાઓનું હેતુઓના આધારે થતું આ વર્ગીકરણ છે. જે વર્ગ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેમના દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવતું આ કાર્યાત્મક વર્ગીકરણ છે. આનાથી થયેલો ખર્ચ યોગ્ય રીતે થયો છે અને તેનો હેતુ સિદ્ધ થયો છે કે કેમ તે જાણી શકાય છે. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ ખર્ચવામાં આવતાં નાણાકીય સાધનોના મહત્તમ ઉપયોગ માટે પણ દિશાનિર્દેશ કરે છે.

(ii) સંગઠનાત્મક વર્ગીકરણ :

સરકારના જુદા જુદા વિભાગો અથવા મંત્રાલયોના આધારે થતું આ વર્ગીકરણ છે. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ ખર્ચ બાજુએથી સરળતાથી કરી શકાતું હોય છે. પરંતુ આવક કે મહેસૂલની બાજુએ મુશ્કેલી પડી શકે છે. જેમકે, અગાઉ રેલવે બજેટ અલગથી બનાવવામાં આવતું હતું. સંરક્ષણનું બજેટ કે પછી શિક્ષણ કે સ્વાસ્થ્ય માટેનું બજેટ વગેરે.

(iii) હેતુ આધારિત વર્ગીકરણ :

આ વર્ગીકરણ એ ખાતાકીય સ્તરે ખર્ચને નિયંત્રિત કરવા માટેનું સાધન બને છે. તેનાથી સરકારી હિસાબી વ્યવસ્થાનું પણ મહત્ત્વ સ્થાપિત થાય છે. જુદા જુદા વિભાગોના પેટા વિભાગો પાડીને જ્યારે મુખ્ય અને ગૌણ એ રીતે હેતુઓ સાથે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે સંગઠનાત્મક બજેટના વર્ગીકરણ સાથે આ પ્રકાર જોડવામાં આવે છે.

(iv) આર્થિક વર્ગીકરણ :

આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ આર્થિક બાબતોને આધારે કરવામાં આવે છે, જેમાં સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા ખર્ચ અને અન્ય સોદાઓની તાત્કાલિક અને ટૂંકા ગાળાની અસરોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના વિશ્લેષણમાં ચાલુ ખાતામાં અને મૂડી ખાતામાં થતી ખરીદી વચ્ચેનો તફાવત પણ સ્પષ્ટ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ ખર્ચની આર્થિક લાક્ષણિકતાઓ પણ બતાવે છે. બજેટની આર્થિક અસરોના મૂલ્યાંકન માટે આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ ઉપયોગી બને છે. આ વર્ગીકરણ ટૂંકા ગાળાની અસરોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં ઉપયોગમાં લેવાય છે, તેમ છતાં આખા રાષ્ટ્રની હિસાબી બાબતો તથા લાંબા ગાળાની યોજનાઓના નિર્માણમાં પણ ઉપયોગી થાય છે.

❖ બજેટનું તેની કામગીરી અને હેતુઓના આધારે થતું વર્ગીકરણ આપણે જોયું, બજેટના અન્ય સામાન્ય પ્રકારો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય :

(i) સમતોલ બજેટ :

જે બજેટમાં સરકારના અંદાજિત ખર્ચ અને અંદાજિત આવકનાં પાસાંઓ સમાન થતાં હોય તેને સમતોલ બજેટ કહેવાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ સરકારની નાણાકીય સ્થિરતા અને સંધ્વરતા બતાવે છે તથા ખર્ચનો દુરુપયોગ અટકાવે છે. જોકે, આવી સ્થિતિ આધુનિક સમયમાં એક આદર્શ સ્થિતિ જ કહી શકાય, કારણ કે વાસ્તવમાં સમતોલ બજેટ જોવા મળતું નથી. વળી, આ પ્રકારનાં બજેટમાં આર્થિક વિકાસ અને પ્રજા કલ્યાણને ઓછું મહત્ત્વ અપાયું હોય તેમ પણ બને. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ જેવાકે, એડમ સ્મિથના મત અનુસાર જાહેર ખર્ચ જાહેર આવકથી વધવો ન જોઈએ. જોકે, કેઈન્સ અને અન્ય આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓની વિચારધારા પ્રમાણે બજેટ સમતોલ રાખવાથી સરકારનું પૂર્ણ રોજગારીનું ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, તેથી પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ મેળવવા તથા મંદીને અટકાવવા પણ ખાધવાળું અસમતોલ બજેટ પસંદ

કરવા યોગ્ય છે, આમ સરકારે તેનો ખર્ચ વધારતાં રહેવું જોઈએ.

(ii) અસમતોલ બજેટ : અસમતોલ બજેટના પણ બે પ્રકાર પાડી શકાય :

(a) પુરાંતવાળું બજેટ :

જ્યારે સરકારના અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધી જાય ત્યારે બજેટ પુરાંતવાળું બને છે. જોકે, આ પ્રકારના બજેટને પસંદ કરવામાં આવતું નથી, કારણ પુરાંતવાળું બજેટ એમ સૂચવે છે કે સરકાર જેટલાં નાણાકીય સાધનો મેળવે છે તેના કરતાં ઓછાં નાણાં અર્થતંત્રમાં પરત રોકાણ કરે છે. આ પ્રકારનું બજેટ કુગાવાને નિયંત્રિત કરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. પુરાંતવાળા બજેટથી માંગ ઘટે છે અને ભાવસપાટી નીચી આવે છે, પરંતુ મંદીની સ્થિતિમાં બજેટમાં પુરાંત ઈચ્છનીય નથી. અહીં નોંધપાત્ર વાત એ છે કે આધુનિક સરકાર પુરાંતવાળું બજેટ અતિ વિશેષ કિસ્સાઓમાં જ ઉપયોગમાં લેતી હોય છે.

(b) ખાધવાળું બજેટ :

જ્યારે સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં અંદાજિત ખર્ચ વધી જતો હોય ત્યારે ખાધવાળું બજેટ કહેવાય છે. આધુનિક કલ્યાણકારી સરકારની કામગીરીઓ વધવાથી મોટાભાગે જાહેર બજેટ ખાધવાળું બનતું હોય છે. 1929-30ની વૈશ્વિક મહામંદીના અનુભવ પછી કેઈન્સ દ્વારા આ પ્રકારના બજેટની તરફેણ કરવામાં આવી હતી. ખાધવાળું બજેટ વિકાસશીલ અર્થતંત્ર માટે સારાં પરિણામો લાવનારું બને છે. જેમકે, તેનાથી વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં ગતિ આવે છે, કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ માટે ભંડોળ ઊભું કરી શકાય છે અને તેનાથી મંદીની સ્થિતિમાંથી પણ બહાર આવી શકાય છે. જોકે, તેના કેટલાંક ઉધાર પાસાંઓ પણ છે, જેમકે, જો અર્થતંત્રમાં ભાવો વધી રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિમાં ખાધવાળું બજેટ ભાવવધારાને પ્રબળ બનાવે છે અને કુગાવો થાય છે. સતત ખાધવાળું બજેટ સરકારની નાણાકીય અને રાજકીય સ્થિતિ અસ્થિર બનાવે છે અને વિદેશી મૂડીરોકાણ કરનારાઓનો વિશ્વાસ પણ ડગે છે.

(iii) કારોબારી અને કાયદાકીય બજેટ (Executive and Legislative budget) :

પ્રથમ આપણે કાયદાકીય બજેટ સમજીએ, કાયદાકીય બજેટ એ છે કે જે વિધાનસભાની જુદી જુદી સમિતિઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલું હોય છે અને અપનાવવામાં આવતું હોય છે. બીજી બાજુ, કારોબારી બજેટ સરકારના વિવિધ વહીવટી વિભાગો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતું હોય છે. આ બજેટ પણ વિધાનસભા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવતું હોય છે. પણ તેની શરૂઆત કારોબારી દ્વારા થતી હોવી જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે વિધાનસભા દ્વારા તૈયાર કરવા કરતાં કારોબારી દ્વારા તૈયાર થતું બજેટ મહત્વનું મનાય છે, કારણકે વહીવટી/ કારોબારી વિભાગ સંપત્તિમાંથી થનારી અંદાજિત આવક અને ખર્ચ બાબતે વધુ જાણકારી રાખતો હોય છે, ઉપરાંત અંતે તો કોઈ પણ બજેટનો અમલ વહીવટી વિભાગો દ્વારા થવાનો હોય છે. તેથી તેના ઉપર કોઈ પણ રકમ કે આંકડા થોપી દેવાં તેના કરતાં તેના દ્વારા બનાવવામાં આવતા અંદાજોને મહત્વ મળવું જોઈએ તથા જ્યારે વહીવટી કે કારોબારી વિભાગ જાતે જ જ્યારે બજેટ તૈયાર કરે ત્યારે તેની ક્ષતિઓ અને ખામીઓ પ્રત્યે તે વધુ જવાબદાર બને છે.

(iv) બહુવિધ અને એકીકૃત બજેટ (Multiple and Unified Budget) :

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સરકારી વિભાગોના આધારે જુદા જુદા વિભાગોમાં બજેટ રજૂ કરવાની પ્રથા હતી, જેથી તે દરેક વિભાગનાં કાર્યોનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે, પરંતુ હવે એવું માનવામાં આવે છે કે આ રીતે વિભાગીય બજેટ કરતાં એકીકૃત બજેટ રજૂ કરવું વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે બજેટની જે અસર થાય છે તે કુલ અસર હોય છે. આથી એકીકૃત બજેટમાં જ જુદા જુદા પેટા વિભાગો જરૂરિયાત પ્રમાણે બનાવીને રજૂ કરવું વધારે યોગ્ય છે. ભારતમાં પણ અગાઉ રેલવે બજેટ અલગથી રજૂ કરવાની પરંપરા હતી, પરંતુ વર્ષ 2017 થી તે સામાન્ય બજેટ સાથે જ રજૂ કરવામાં આવે છે.

(v) પરંપરાગત બજેટ અને રોકડ બજેટ (Conventional Budget and Cash Budget) :

અન્ય ગૌણ તફાવતો ઉપરાંત મુખ્ય તફાવત એ છે કે પરંપરાગત બજેટમાં જે આવકના સ્ત્રોતો સરકારના નથી તેને રજૂઆતથી અળગા રાખવામાં આવે છે. આ બજેટની એ ખામી છે કે તેનાથી અર્થતંત્રમાં જે નાણાંનો પ્રવાહ આવવાથી અસરો ઊભી થાય છે તેનાથી સરકાર પોતાને અલગ રાખે છે, આમ તેની ક્ષતિઓથી પણ પોતાને દૂર રાખે છે. જોકે, સરકારની આવકના સ્ત્રોતો સિવાય રોકડ પ્રવાહની પણ અર્થતંત્ર ઉપર અસર તો હોય જ છે, આમ પરંપરાગત બજેટ કરતાં રોકડ બજેટનું કદ મોટું હોય છે, અને રોકડ બજેટ બધી જ આવકના પ્રવાહોને રજૂ કરતું હોવાથી વધારે ઈચ્છવા યોગ્ય પણ છે.

(vi) આવક અને મૂડી બજેટ (Revenue and Capital Budget) :

આવક બજેટ એ વિગતોનો સમાવેશ કરે છે જે ફરી ફરીને થતી હોય, જ્યારે મૂડી બજેટમાં મૂડી સંપત્તિને લગતી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. દરેક આર્થિક વિભાગ ચાલુ આવક - ખર્ચ તથા સંપત્તિ સર્જન માટેનાં આવક-ખર્ચનો હિસાબ અલગથી પણ રાખે તે જરૂરી હોય છે. આવક બજેટમાં કર આવક અને બિનકર આવકનો તથા તેમાંથી થતા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. મૂડીખાતાની આવકમાં સરકારે લીધેલી લોન, રાજ્ય સરકારોએ પરત કરેલી લોન, ટ્રેઝરી બિલના વેચાણમાંથી થતી આવક વગેરે સમાવિષ્ટ છે. મૂડીખાતાના ખર્ચમાં જે ખર્ચથી સંપત્તિનું સર્જન થતું હોય તેવા ખર્ચો આવે છે, જેમકે, જમીન અને મકાનોની ખરીદી, યંત્રોની ખરીદી, મકાનો વગેરેનું નિર્માણકાર્ય, કંપનીઓમાં મૂડીરોકાણ, શેર અને ડિબેન્ચરની ખરીદી વગેરે.

(vii) વચગાળાનું બજેટ (Interim Budget) :

કોઈ વિશેષ સંજોગોમાં જ્યારે આખા વર્ષ માટેનું પૂર્ણ સમયનું બજેટ તૈયાર થઈ શકે ત્યારે એક વર્ષ કરતાં ઓછા સમયગાળા માટેનું બજેટ રજૂ કરવામાં આવે છે, જેને વચગાળાનું બજેટ કહેવાય છે. આમ કરવાનો હેતુ જરૂરી ખર્ચને પહોંચી વળવાની વ્યવસ્થા કરવાનો હોય છે.

(viii) સામાન્ય બજેટ (Ordinary Budget) :

સામાન્ય સંજોગોમાં આખા વર્ષ માટેનું પૂર્ણ સમય માટેનું બજેટ સામાન્ય બજેટ કહેવાય છે.

10.5 બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા :

બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયાના તબક્કાઓમાં થોડો ઘણો ફેરફાર હોઈ શકે છે, તેમ છતાં બધાં અર્થતંત્રોમાં બજેટ તૈયાર કરવાના મુખ્ય ચાર તબક્કાઓ હોય છે. (1) બજેટ તૈયાર કરવું (2) બજેટ મંજૂર કરાવવું (3) બજેટ અનુસાર જોગવાઈઓનો અમલ કરાવવો તથા (4) મૂલ્યાંકન

કરવું, બજેટ તૈયાર કરતી વખતે બજેટ તૈયાર કરનાર સમિતિ પાસે કેટલીક પૂર્વ માહિતીઓ હોવી જરૂરી છે, જેમકે, નક્કી કરેલાં લક્ષ્યાંકો, ઉપલબ્ધ સંસાધનોનું પ્રમાણ, સંભવિત ખર્ચનો અંદાજ અને આવકના સંભવિત સ્ત્રોતો. બધા દેશોની જેમ જ ભારતમાં પણ બંધારણીય વ્યવસ્થા અનુસાર બજેટ પસાર કરવામાં આવે છે. આ એક વાર્ષિક પ્રક્રિયા છે. ભારતમાં બજેટ તૈયાર થવાની અને તેનો અમલ થવાની પ્રક્રિયા સમજાવે...

(1) બજેટ તૈયાર કરવું :

ભારતમાં બજેટ એ ગત વર્ષે થયેલાં કાર્યો અને આગામી વર્ષ દરમ્યાન કરવાનાં થતાં કાર્યોના હિસાબની નાણાકીય રજૂઆત છે. ભારતમાં નાણાકીય વર્ષ 1 એપ્રિલથી શરૂ થાય છે અને 31 માર્ચના દિવસે પૂર્ણ થાય છે. દેશમાં કેન્દ્ર સરકારનું બજેટ તૈયાર કરવાની જવાબદારી નાણામંત્રીની હોય છે. તેવી જ રીતે દરેક રાજ્યના બજેટ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે ભારતમાં સમવાયી પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા અપનાવવામાં આવી છે. રાજ્યોમાં સંબંધિત રાજ્યના નાણામંત્રી દ્વારા બજેટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. નાણાં મંત્રાલયને બજેટ તૈયાર કરવામાં અન્ય વહીવટી વિભાગો જેવાકે, આયોજન પંચ, કરવેરા અને કસ્ટમ ડ્યુટીનો વિભાગ, હિસાબી વિભાગ વગેરે સહાય કરે છે. બજેટ એટલે કે અંદાજપત્રનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જે નાણા ખર્ચ કરે છે તેની પાસે ખર્ચનો પૂર્વ અંદાજ હોવો જરૂરી છે. આમ, સરકારના જુદા જુદા વહીવટી વિભાગો પ્રાથમિક તબક્કે તેમણે કરવાના થતા ખર્ચના અંદાજો તૈયાર કરે છે, જે તેમને અપાયેલી માર્ગદર્શિકા અનુસાર હોય છે, તેનાથી બજેટનું માળખું તૈયાર થાય છે. આ માળખામાં ચાર મુખ્ય વિભાગો હોય છે; (i) ગત વર્ષનો વાસ્તવિક ખર્ચ, (ii) ચાલુ વર્ષનો મંજૂર થયેલો નાણાકીય અંદાજ, (iii) ચાલુ વર્ષનો સુધારેલો અંદાજ અને (iv) આવનારા વર્ષનો અંદાજ. આ રીતે સરકારના જુદા જુદા વિભાગો પાસેથી મળેલા અંદાજો પ્રમાણે નાણામંત્રી એકીકૃત કે સર્વગ્રાહી બજેટ તૈયાર કરે છે.

(2) બજેટની રજૂઆત અને અમલીકરણ :

બજેટ તૈયાર થયા બાદ તે લોકસભા અને રાજ્યસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે, રાજ્યો તેમનું અંદાજપત્ર વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદની સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેના ઉપર બંને ગૃહોમાં ચર્ચા થાય છે. જ્યાં સુધી બજેટને ધારાસભાની મંજૂરી ન મળે ત્યાં સુધી બજેટની જોગવાઈઓનો અમલ કરી શકાતો નથી. બજેટ ઉપર ચર્ચા થયા પછી તેની જુદી જુદી જોગવાઈઓ પર મત આપવાની પ્રક્રિયા થાય છે, જેમાં કેટલાક નોન વોટેબલ (non-votable) મુદ્દાઓ હોય છે જેના ઉપર ચર્ચા થતી નથી, અન્ય મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચા સમયે નાણામંત્રીએ સ્પષ્ટતા કરવાની હોય છે. નોન વોટેબલ મુદ્દાઓમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિનાં પગાર-ભથ્થાંઓ, સુપ્રીમ કોર્ટના જજ, કોમ્પ્ટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલનાં પગાર અને ભથ્થાંઓ, ભારત સરકારનું દેવું વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

10.6 બજેટ ખાધના જુદા જુદા પ્રકારો (Different Concepts of Budget deficits) :

અંદાજપત્ર તૈયાર કરવાનો હેતુ આવકના સ્ત્રોત જાણવા, ખર્ચની વિગતો જાણવી અને તેમાં ઊભી થતી અસમતુલાઓ જાણવાનો છે. આમ કરવાથી મર્યાદિત સાધનોનો વેડફાટ તો નથી થતો ને? આવકના પ્રવર્તમાન સ્ત્રોતોમાંથી જે આવક મળે છે તેને વધારી કે ઘટાડી શકાય

કેમ? બિનઉત્પાદક ખર્ચો ઘટાડી શકાય તેમ છે કે કેમ? વગેરે જાણવાનો છે. આ હેતુથી બજેટને અને બજેટની ખાધને જુદાજુદા વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, જેથી તે દરેક વિભાગનો અલગથી અભ્યાસ કરી શકાય. અહીં આપણે બજેટ ખાધના જુદાજુદા પ્રકારો જોઈએ.

(ક) પરંપરાગત બજેટ ખાધ (Conventional Budgetary deficit) :

જ્યારે સરકારની કુલ આવક કરતાં ખર્ચ કુલ (રેવન્યુ ખર્ચ અને મૂડી ખર્ચ) વધી જાય તે સ્થિતિને બજેટ ખાધ કહેવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નવા તિજોરી પત્રો જારી કરીને અથવા મધ્યસ્થ બેંક પાસેથી ઋણ લઈને આ ખાધ પૂરવામાં આવે છે. જોકે, આધુનિક સમયમાં સરકારના ખર્ચમાં વધારો થયો હોવાથી, તિજોરી પત્રોનો ઉપયોગ થતો હોવાથી તથા બજેટ ખાધ પ્રતિષ્ઠાનો કે સરકારની અસફળતાનો મુદ્દો ન હોવાથી બજેટ ખાધને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે.

(ખ) રેવન્યુ ખાધ (Revenue deficit) :

સરકારના જુદા જુદા વહીવટી વિભાગોની જાળવણી, સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલી લોનનાં વ્યાજની ચૂકવણી વગેરે જેવા ખર્ચો કે જેનાથી કોઈ સંપત્તિનું નિર્માણ ન થતું હોય તેવા ખર્ચને રેવન્યુ ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. રેવન્યુ આવકો એવી છે કે જેનાથી કોઈ જવાબદારીઓ વધતી નથી કે ન તો કોઈ સંપત્તિનું સર્જન થતું; જેમ કે વ્યાજની આવક, સપ્લાયર્સ પાસેથી મેળવેલ ડિસ્કાઉન્ટ, કરવેરાની આવકો, જાહેર સેવાઓ અને વસ્તુઓના વેચાણમાંથી થતી આવકો વગેરે. આમ, જ્યારે રેવન્યુ ખર્ચ રેવન્યુ આવક કરતાં વધારે હોય ત્યારે રેવન્યુ ખાધ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

$$\text{આ રીતે Revenue receipt} < \text{revenue expenditure} = \text{revenue deficit}$$

રેવન્યુ ખાધનું પ્રમાણ વધારે હોય તે એ સૂચવે છે કે સરકારને તેના વિભાગો ચલાવવા માટે વધારે ખર્ચ થાય છે અને તે પ્રમાણેની આવક થતી નથી. આ ખાધના ઉપાય તરીકે સરકાર કરવેરાના દરમાં વધારો કરતી હોય છે, તે ઉપરાંત સરકારે વહીવટી ખર્ચ ઘટાડવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક ઉપાય તરીકે સરકાર વિનિવેશ (disinvestment) પણ કરે છે.

(ગ) નાણાકીય ખાધ (Monetized deficit) :

સરકારને તેના ખર્ચ માટે RBI જેટલા પ્રમાણમાં ઉધાર લેવામાં મદદ કરે છે તેને નાણાકીય ખાધ કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં RBI પાસેથી સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલ કુલ ઋણને નાણાકીય ખાધ કહેવાય છે. આ સ્થિતિને ખાધનું નાણાકીયકરણ પણ કહેવામાં આવે છે. ખાધના નાણાકીયકરણથી અર્થતંત્રમાં કુલ નાણાંનું પ્રમાણ વધે છે, જો અર્થતંત્રમાં તેટલા પ્રમાણમાં વાસ્તવિક ઉત્પાદનમાં વધારો ન થયો હોય તો તે ફુગાવાને જન્મ આપે છે.

(ઘ) રાજકોષીય ખાધ (Gross fiscal deficit) :

રેવન્યુ ખાધ, બજેટ ખાધ અને નાણાકીય ખાધ સરકારની માળખાકીય અસમતુલાને યોગ્ય રીતે પ્રસ્તુત કરતા નથી, તેથી આધુનિક સમયમાં રાજકોષીય ખાધને વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે, કારણ કે સરકાર તેની આવક અને ખર્ચની અસમતુલા દૂર કરવા માટે નાની બચતો, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, બાહ્ય દેવાં જેવાં અનેક સાધનોથી સાધનો ઊભાં કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારોમાં પ્રદર્શિત થતો નથી. સમગ્રલક્ષી અર્થતંત્રની અસમતુલા જાણવા માટે

રાજકોષીય ખાધનો ખ્યાલ અપનાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં કુલ આવક અને કુલ ખર્ચની વિગતો ઉપરાંત સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતું શુદ્ધ ઋણ પણ સમાવિષ્ટ હોય છે. આમ,

કુલ રાજકોષીય ખાધ = રેવન્યૂ આવક (કર આવક અને બિનકર આવક) + મૂડી આવક (માત્ર આપેલી લોનની રિકવરી અને અન્ય આવકો) - કુલ ખર્ચ (આયોજિત અને બિનઆયોજિત)

(ચ) પ્રાથમિક ખાધ (Primary deficit) :

રાજકોષીય ખાધ - વ્યાજની ચૂકવણી = પ્રાથમિક ખાધ

આ પ્રકાર સરકારની લોન ઉપર વ્યાજ ચૂકવણીની સ્થિતિ બતાવે છે. તેનાથી જાણી શકાય છે કે સરકાર ઋણ ક્યા દરે લે છે અને ઋણ લેવાનું પ્રમાણ કેટલું છે. સરકાર લોનની ચૂકવણી કરવા માટે પણ ઘણી વાર લોન લેતી હોય છે.

10.7 સારાંશ :

- સરકાર કે જાહેર વહીવટ કરતી સંસ્થા તેણે કરવાનાં થતાં કાર્યોને આધારે ભાવિ ખર્ચ અને સંભવિત આવકના સ્ત્રોતોનો અંદાજ બાંધે છે. આ અંદાજને નાણાકીય સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવે છે તેને નાણાકીય બજેટ કે અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.
- સામાન્ય રીતે બજેટ એક વર્ષ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમ છતાં કાર્યમાં લાગતા સમયને આધારે લાંબા ગાળાનું, વચગાળાનું વગેરે બજેટ પણ ક્યારેક તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- બજેટનો અમલીકરણનો ગાળો એક નાણાકીય વર્ષ હોય છે, જે સામાન્ય રીતે 1 એપ્રિલથી 31 માર્ચ સુધીનું ગણવામાં આવે છે.
- બજેટનું જુદાં જુદાં મથાળાં હેઠળ વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે, આ વર્ગીકરણ બજેટના હેતુઓ, આવકના સ્ત્રોતો, ખર્ચના પ્રકારો, અને તેની અસરોને આધારે કરવામાં આવે છે, જેમ કે રેવન્યૂ ખર્ચ અને રેવન્યૂ આવક, વિકાસકીય અને બિનવિકાસકીય ખર્ચ, મૂડી આવક અને મૂડી ખર્ચ વગેરે.
- કેન્દ્ર સરકારનું બજેટ નાણામંત્રી સરકારના જુદા જુદા વહીવટી વિભાગોની સહાયથી તૈયાર કરે છે અને તેને લોકસભા તથા રાજ્યસભામાં ચર્ચા અર્થે રજૂ કરવામાં આવે છે.

10.8 2020-21 નાં બજેટનું - વિહંગાવલોકન :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ સાથે તમને ભારતનાં વર્ષ 2020-21ના સામાન્ય બજેટનો આછેરો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે જેના આધારે તમે જાણી શકશો કે કેન્દ્ર સરકાર કઈકઈ બાબતો ઉપર ખર્ચ કરે છે અને તેના માટે આવકના ક્યા ક્યા સ્ત્રોત છે. આકૃતિ અને ગ્રાફના આધારે આ બજેટના જુદા જુદા ખર્ચ અને આવકના સ્ત્રોતોની સરખામણી પણ કરવામાં આવી છે. સામાન્ય ભાષામાં તેને રૂપિયો ક્યાંથી આવશે અને રૂપિયો ક્યાં ખર્ચાશે તેમ કહેવામાં આવે છે. આમ, સરકારના કુલ આવક અને કુલ ખર્ચમાં કઈ બાબત ઉપર વધારે ટકાવારી ખર્ચ થાય છે અને ક્યાંથી વધારે આવક મેળવી શકાય તેમ છે, તેનો અંદાજ બાંધવામાં આવે છે. આ રજૂઆત અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષામાં વેબસાઈટ પરથી લઈને યથાતથ મૂકવામાં આવી છે, તેમ હોવાથી તમે અન્ય ભાષામાં વાચન કરવાની પણ આદત કેળવી શકશો. જોકે, આ મુદ્દો પરીક્ષામાં પુછાશે નહીં, તેને માત્ર તમારી સમજ અને પરિચય કેળવવાના હેતુથી મૂકવામાં આવ્યું છે.

10.9 ચાવીરૂપ શબ્દો :

(i) સબસિડી :

Subsidy (સબસિડી) એ અંગ્રેજી શબ્દ છે, જેનો મતલબ થાય છે સહાય, અહીં આર્થિક કે નાણાકીય સહાય જે સરકાર દ્વારા આપવામાં આવે છે અને સબસિડી કહેવાય છે, સરકાર જે કોઈ આર્થિક બાબતને પ્રોત્સાહન આપવા ઈચ્છે તેના માટે તેના ઉત્પાદકોને અથવા ઉપભોક્તાઓને સબસિડી આપે છે, એટલે કે ધારો કે ઉપભોક્તા બજારમાંથી કોઈ વસ્તુ ખરીદે તો સરકાર તેને કિંમતમાં ડિસ્કાઉન્ટ આપે છે. આ ડિસ્કાઉન્ટથી વિકેતાને જે ઓછી આવક થાય છે તે સરકાર ભરપાઈ કરી આપે છે. આમ, ગ્રાહકને વસ્તુ ઓછી કિંમતે મળે છે પણ વિકેતાને ખોટ જતી નથી.

10.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ લખો.

- (1) બજેટ એટલે શું? બજેટની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓને આધારે બજેટના લક્ષણો અને હેતુઓનું વર્ણન કરો.
- (2) બજેટ એટલે શું? બજેટના જુદા જુદા પ્રકારો લખો.
- (3) બજેટ એટલે શું? બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા લખો.
- (4) બજેટ એટલે શું? બજેટ ખાધના વિવિધ પ્રકારોનું વર્ણન કરો.

(ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.

- (1) બજેટના પ્રકારો
- (2) બજેટ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા
- (3) સમતોલ અને અસમતોલ બજેટ
- (4) ખાધવાળું બજેટ

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો : નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

- (I) સરકાર દર પાંચ વર્ષે બજેટ રજૂ કરે છે.
- (II) બજેટ માત્ર કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવે છે.
- (III) નાણાકીય વર્ષ 1 એપ્રિલથી 31 માર્ચ સુધીનું ગણવામાં આવે છે.
- (IV) મંદીની સ્થિતિ દૂર કરવા ખાધવાળું અસમતોલ બજેટ ઉપયોગી થઈ શકે છે.
- (V) સરકારે લીધેલી લોનના વ્યાજની ચૂકવણીનો મૂડીખાતામાં સમાવેશ થાય છે.
- (VI) કેઈન્સ દ્વારા સમતોલ બજેટની તરફેણ કરવામાં આવી છે.
- (VII) ભારતમાં 2016 સુધી રેલવે બજેટ અલગથી રજૂ કરવામાં આવતું હતું.

⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી :

- (1) Chand S.N., 'Public Finance', Vol.2, (2008), Atlantic Publishers, New Delhi, India

- (2) Musgrave R. A., : 'Public Finance in Theory and Practice', fifth edition, (2004), Tata Mcgraw-Hill, New Delhi
- (3) <https://www.nlc.org/public-budgets>
- (4) <https://www.indiabudget.gov.in/bh.php>
- (5) <https://www.economicdiscussion.net/budget/government-of-india-budget-meaning-elements-objectives-and-types/755>
- (6) https://www.wikipedia.org/wiki/public_budgeting
- (7) <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/union-budget-of-india-definition-and-different-types-1491484497-1>

⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

- (I) ખોટું (II) ખોટું (III) સાચું (IV) સાચું
- (V) ખોટું (VI) ખોટું (VII) સાચું

Appendix : Union Budget at a glance, government of India (2019-2020)

બજટ કા સાર

BUDGET AT A GLANCE

2019-2020

બજટ કે સાર મેં બજટ અનુમાનોં કો સ્થૂલ સમૂહોં મેં બાંટ કર પરિલક્ષિત કિયા જાતા હૈ તાકિ બજટ કો આસાની સે સમજા જા સકે। યહ દસ્તાવેજ ભારત સરકાર કી પ્રાપ્તિયોં ઇવં વ્યય કે સાથ-સાથ રાજકોષીય ઘાટે, રાજસ્વ ઘાટે, પ્રભાવી રાજસ્વ ઘાટે ઇવં પ્રાથમિક ઘાટે કો દર્શાતા હૈ। ઇસકે અતિરિક્ત, ઇસ દસ્તાવેજ મેં ઉપયુક્ત ચાર્ટોં ઓર ગ્રાફોં કે માધ્યમ સે પ્રાપ્તિયોં કે સ્ત્રોતોં, ઉનકે અનુપ્રયોગોં, ઋણ કે બ્યોરોં તથા ઘાટે કે સંસૂચકોં, ઘાટા વિત્ત ધોષણ કે સ્ત્રોતોં તથા બજટ કો પ્રભાવિત કરને વાલે ગહત્વપૂર્ણ સંઘટકોં કા ચિત્રાતાક બ્યોસ પ્રસ્તુત કિયા જાતા હૈ।

2. **રાજકોષીય ઘાટા** રાજસ્વ પ્રાપ્તિયોં જમા ઋણ-ભિન્ન પૂંજી પ્રાપ્તિયોં તથા કુલ વ્યય કે બીચ કા અંતર હૈ। યહ સરકાર કી કુલ ઉધાર સંબંધી આવશ્યકતાઓં કો દર્શાતા હૈ। **રાજસ્વ ઘાટે** કા અર્થ રાજસ્વ પ્રાપ્તિયોં કી તુલના મેં રાજસ્વ વ્યય અધિક હોના હૈ। **પ્રભાવી રાજસ્વ ઘાટા** રાજસ્વ ઘાટે તથા પૂંજીગત આસ્તિયોં કે સૂજન કે લિપે અનુદાનોં કે બીચ કા અન્તર હૈ। **પ્રાથમિક ઘાટે** કો બ્યાજ અદાયગિયાં ઘટાકર રાજકોષીય ઘાટે દ્વાસ માપા જાતા હૈ।

Budget at a Glance presents broad aggregates of the Budget in a reader-friendly document. This document shows receipts and expenditure as well as the Fiscal Deficit (FD), Revenue Deficit (RD), Effective Revenue Deficit (ERD), and the Primary Deficit (PD) of the Government of India. Besides, it presents a pictorial account of sources of receipts, their application, the details of debt and deficit indicators, sources of deficit financing and trends and composition of important budgetary variables through charts and graphs.

2. **Fiscal Deficit** is the difference between the Revenue Receipts plus Non-debt Capital Receipts (NDCR) and the total expenditure. FD is reflective of the total borrowing requirements of Government. **Revenue Deficit** refers to the excess of revenue expenditure over revenue receipts. **Effective Revenue Deficit** is the difference between Revenue Deficit and Grants for Creation of Capital Assets. **Primary Deficit** is measured as Fiscal Deficit less interest payments.

3. बजट 2019-20 कृषि, सामाजिक क्षेत्र, शिक्षा और स्वास्थ्य में निवेश को महत्वपूर्ण रूप से बढ़ाने की सरकार की दृढ़ प्रतिबद्धता दर्शाता है। यह राजकोषीय घाटे को स.घ.उ. के 3.4% पर रखते हुए सं.अ (2018-19) की तुलना में व्यय में ₹3,26,965 करोड़ बढ़ोतरी करके सिद्ध किया जाता है।

4. सं.अ. 2018-19 में कुल व्यय ₹24,57,235 करोड़ रखा गया है, जो ब.अ. 2018-19 से ₹15,022 करोड़ अधिक है। कुल व्यय में वृद्धि मुख्य रूप से कृषि क्षेत्र, व्याज भुगतान और आंतरिक सुरक्षा के लिए सहायता में बढ़ोतरी के कारण हुई है।

5. राज्यों को जाने वाले कुल संसाधन, जिनमें कर्षों में राज्य के हिस्से का अंतरण, अनुदान/ऋण और केंद्रीय प्रायोजित योजनाओं के तहत जारी निधियां शामिल हैं, ब.अ. (2019-20) में ₹13,70,620 करोड़ है, जिसमें सं.अ. (2018-19) की तुलना में ₹1,24,036 करोड़ का उछाल है और जो वास्तविक (2017-18) से ₹2,85,492 करोड़ अधिक है।

6. 2017-2018 के वास्तविक अंतिम है।

3. Budget 2019-20 reflects the Government's firm commitment to substantially boost investment in Agriculture, Social Sector, Education and Health. This is substantiated by increase in expenditure of ₹ 3,26,965 crores over RE (2018-19) while keeping the fiscal deficit at 3.4% of GDP.

4. In RE 2018-19, the total expenditure has been kept at ₹ 24.57,235 crore and is more than BE 2018-19 by ₹ 15,022 crore. The increase in total expenditure is on account of increased support to agricultural sector, interest payments and internal security.

5. The total resources going to States including the devolution of State's share in taxes, Grants/Loans, and releases under Centrally Sponsored Schemes in BE (2019-20) is ₹13,70,620 crore, with a jump of ₹1,24,036 crore over RE (2018-19) and ₹ 2,85,492 crore more than the Actuals (2017-18).

6. Actuals for 2017-2018 are provisional.

बजट का सार Budget at a Glance

(₹ करोड़) (In ₹ crore)

		2017-2018 वास्तविक Actuals	2018-2019 बजट अनुमान Budget Estimates	2018-2019 संशोधित अनुमान Revised Estimates	2019-2020 बजट अनुमान Budget Estimates
1. राजस्व प्राप्तियां	1. Revenue Receipts	1435233	1725738	1729682	1977693
2. कर राजस्व (केंद्र को निवल)	2. Tax Revenue (Net to Centre)	1242488	1480649	1484406	1705046
3. कर भिन्न राजस्व	3. Non Tax Revenue	192745	245089	245276	272647
4. पूंजी प्राप्तियां¹	4. Capital Receipts¹	706742	716475	727553	806507
5. ऋणों की वसूली	5. Recovery of Loans	15633	12199	13155	12508
6. अन्य प्राप्तियां	6. Other Receipts	100045	80000	80000	90000
7. उधार और अन्य देयताएं ²	7. Borrowings and Other Liabilities ²	591064	624276	634398	703999
8. कुल प्राप्तियां (1+4)	8. Total Receipts (1+4)	2141975	2442213	2457235	2784200
9. कुल व्यय (10+13)	9. Total Expenditure (10+13)	2141975	2442213	2457235	2784200
10. राजस्व खाते पर जिसमें से	10. On Revenue Account of which	1878835	2141772	2140612	2447907
11. व्याज भुगतान	11. Interest Payments	528952	575795	587570	665061
12. पूंजी परिसंपत्तियों के सृजन हेतु सहायता अनुदान	12. Grants in Aid for creation of capital assets	191034	195345	200300	200740
13. पूंजी खाते पर	13. On Capital Account	263140	300441	316623	336293
14. राजस्व घाटा (10-1)	14. Revenue Deficit (10-1)	443602	416034	410930	470214
		(2.6)	(2.2)	(2.2)	(2.2)
15. प्रभावी राजस्व घाटा (14-12)	15. Effective Revenue Deficit (14-12)	252568	220689	210630	269474
		(1.5)	(1.2)	(1.1)	(1.3)
16. राजकोषीय घाटा [9-(1+5+6)]	16. Fiscal Deficit [9-(1+5+6)]	591064	624276	634398	703999
		(3.5)	(3.3)	(3.4)	(3.4)
17. प्राथमिक घाटा (16-11)	17. Primary Deficit (16-11)	62112	48481	46828	38938
		(0.4)	(0.3)	(0.2)	(0.2)

¹ बाजार स्थिरकरण योजना के अंतर्गत प्राप्ति को छोड़कर।

² इसमें नकदी शेष में आरक्षण द्वारा कमी शामिल है।

टिप्पणी :

- (i) 2018-2019 के संशोधित अनुमान में ₹ 18840731 करोड़ के अनुमानित सघट की तुलना में 11.5 की वृद्धि दर मानते हुए 2019-2020 के बजट अनुमान में सघट बढ़कर ₹ 21007439 करोड़ होने का पूर्वानुमान है।
- (ii) इस दरतावेज में पृथक-पृथक मदें पूर्णांकन के कारण संभवतः जोड़ से मेल न खाएं।
- (iii) कोष्ठक में दिए गए आंकड़े सघट के प्रतिशत के रूप में हैं।

¹ Excluding receipts under Market Stabilisation Scheme

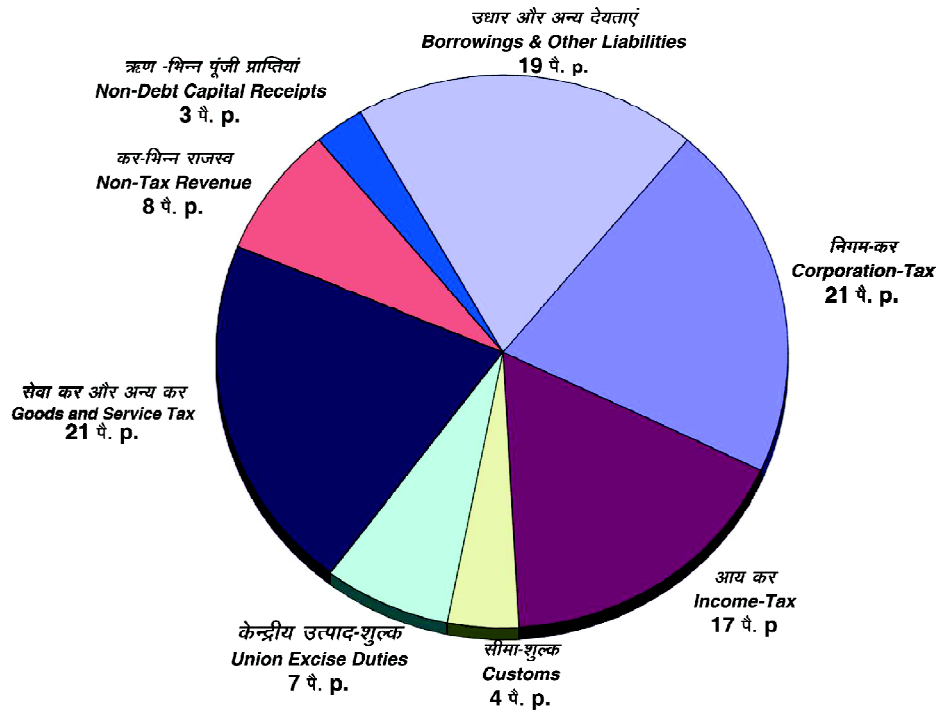
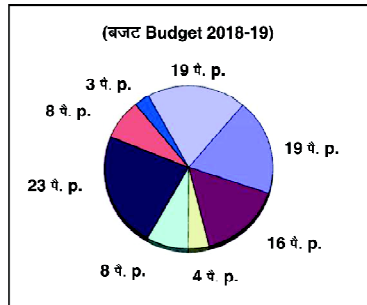
² Includes drawdown of Cash Balance

Notes:

- (i) GDP for BE 2019-2020 has been projected at ₹ 21007439 crore assuming 11.5% growth over the estimated GDP of ₹ 18840731 crore for 2018-19 (RE).
- (ii) Individual items in this document may not sum up to the totals due to rounding off
- (iii) Figures in parenthesis are as a percentage of GDP

रुपया कहां से आता है Rupee Comes From

(बजट Budget 2019-20)

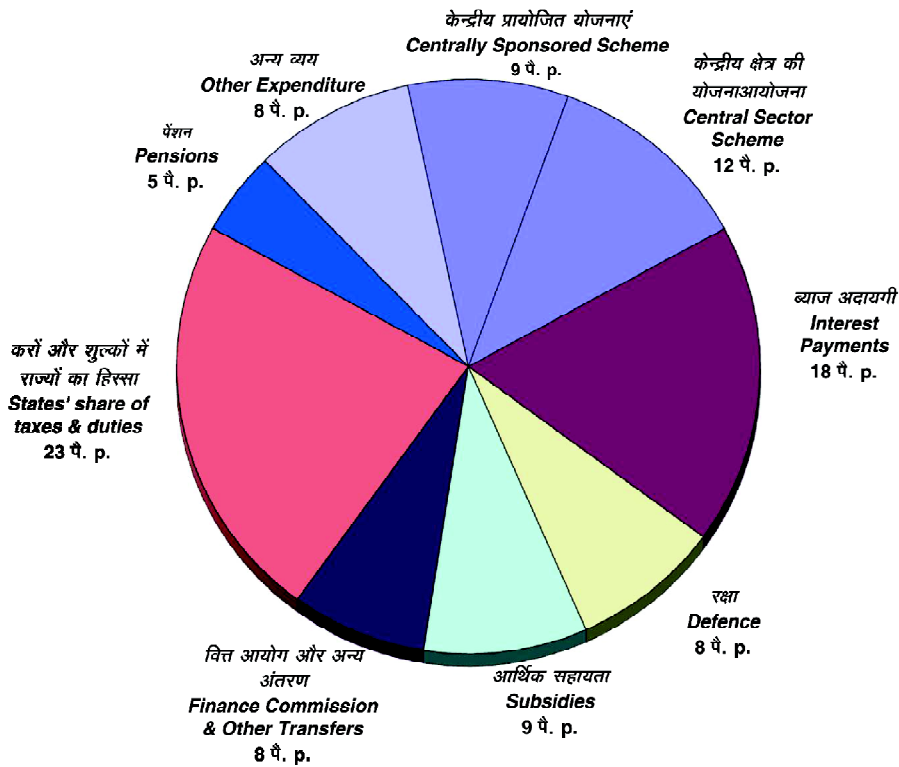
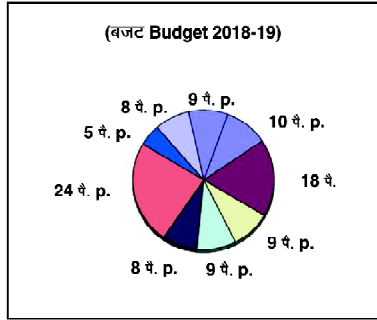
टिप्पणियां:-1. कुल प्राप्ति में करों और शुल्कों में राज्यों का हिस्सा शामिल है, जिन्हें पृष्ठ 1 पर सारणी में घटा दिया गया है।

2. आंकड़ों को बुर्णकित किया गया है।

Notes:-1. Total receipts are inclusive of States' share of taxes and duties which have been netted in the table on page1.

2. Figures have been rounded.

रुपया कहां जाता है Rupee Goes To
(बजट Budget 2019-20)

टिप्पणी :-कुल व्यय में करों और शुल्कों में राज्यों का हिस्सा शामिल है, जिन्हें पृष्ठ 1 पर सारणी में प्राप्ति में से घटा दिया गया है।

Note:- Total expenditure is inclusive of the States' share of taxes and duties which have been netted against receipts in the table on page 1.

[https://www.indiabudget.gov.in/budget2019-20\(I\)/ub2019-20/bag/bag1.pdf](https://www.indiabudget.gov.in/budget2019-20(I)/ub2019-20/bag/bag1.pdf)

*** **